

ПРО РОБОТУ НАД «ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИМ ДОВІДНИКОМ «СУМЩИНА»

Вже рік як у Сумському державному університеті триває робота над створенням довідника. Актуальність такого видання не викликає сумнівів — в області вкрай бракує літератури краснорічного спрямування, яка б містила різноманітну науковообґрунтовану інформацію з різних галузей знань. При цьому Редакція не ставить собі за мету досягнення абсолютно повної пропорційності. Головне своє завдання ми вбачаємо у якомога ширшому і об'єктивному висвітленні саме тих подій, явищ, біографічних даних, які впродовж тривалого часу (інколи, десятиліття, а інколи — століття) замовчувалися або подавалися необ'єктивно. В першу чергу, це сторінки нашої історії, трагічні події, пов'язані з репресіями, релігійним життям, культовою архітектурою. Саме цей гуманітарний комплекс інформації потребує найбільших зусиль, адже ґрунтовними дослідженнями історії регіону ніхто в області не займається. Тут упорядники і автори зіштовхуються з численними «білими» плямами, багато питань доводиться розробляти «з нуля». Чи не кожного дня ми натрапляємо на невідомі або призабуті факти, які потребують уточнення, попередньої публікації з метою перевірки, спеціальних консультацій і рецензій. До речі, вихід «Сумської старовини» багато в чому зумовлений роботою над довідником — переважна більшість матеріалів, опублікованих тут, буде використана для «Сумщини».

За рік, що минув, проведено велику підготовчу роботу, наближається до завершення виконання першого її етапу — визначення принципів, з'ясування позицій, складання словника. Приблизно наполовину з'ясовано коло авторів, які вже працюють над статтями до довідника. Втім, ще залишається багато не вирішених питань, ціла низка позицій залишається відкритою.

Зрозуміло, що створення енциклопедичного довідника не під силу лише Редакції. На наші пропозиції відгукнулося багато науковців академічних Інститутів (ботаніки, геології, археології, історії), окремі викладачі Сумського та Глухівського педінститутів. Як завжди активно працюють співробітники Сумського та Лебединського художніх музеїв, включаються в роботу колективи Путивльського та Конотопського краєзнавчих музеїв. Розраховуємо ми і на окремих науковців, що мають високий фаховий рівень. Тут нам вдалося зацікавити авторів з Києва, Чернігова, Полтави, Харкова, Курська, Шостки.

Отже, ми запрошуємо до співпраці науковців, викладачів, вчителів, краєзнавців, які займаються різними проблемами. У виданні обов'язково буде зазначено авторство, передбачається і матеріальне заохочення за виконану роботу. Бажаючих прилучитися до створення «Енциклопедичного довідника «Сумщина» просимо надіслати перелік назв статей, які б ви змогли підготувати. Необхідну інформацію щодо оформлення матеріалів ми надішлемо.

Наша адреса: 244007, м. Суми, вул. Римського-Корсакова, 2. Сумський Держуніверситет, корп. «Г», кімн. 406. Редакція «Енциклопедичного довідника «Сумщина».

Звагельський В. Б. (Суми)

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

У 2000 році виповнюється два століття з часу першої публікації, а, отже, і введення до наукового обігу та літературно-художнього процесу «Слова о полку Ігоревім». Вихід у світ цього видання мав безперебільшене епохальне значення. Йдеться навіть не про самий твір, що є шедевром вітчизняної і ширше — світової культур, а про його друге народження, що знаменувало собою відкриття для суспільства XVIII століття самого факту існування високохудожньої літератури ще за князівських часів в умовах Руської держави. На кінець XVIII століття вже досить сталою була думка, що письменна художня творчість, «язичная словесность», поезія як мистецтво виникає на східнослов'янському терені наприкінці XVII — початку XVIII століть.¹ Цей процес пов'язувався з іменами Симеона Полоцького, Феодана Прокоповича, Михайла Ломоносова. Всі ж інші письменні праці, створені раніше, сприймалися літературною традицією виключно як пам'ятки історії, а не твори художньої літератури. Навіть більше ніж через 30 років після відкриття «Слова» О. Пушкін констатував: «... к сожалению, старинной словесности у нас не существует. За нами голая степь и на ней возвышается единственный памятник: «Песнь о полку Игореве».²

Сприйняття «Слова» як унікальної пам'ятки, як виключення і стало одним з серйозних приводів для скептиків, які вбачали в ньому підробку. Виникало закономірне питання: як серед «голого степу», майже пустелі, міг з'явитися «розарій»? Це стимулювало не лише пошуки і публікацію невідомих древніх творів, а й змушувало інакше підходити до оцінок вже відомих, відпрацьовувати нові критерії і підходи. Все це викликало у першій половині XIX століття якісно нові зміни історико-літературної свідомості, внаслідок чого з'являється і нове поняття — давня художня література. Тоді вже ні в кого не виникає сумнівів, що «Слово» є шедевром, створеним геніальним Автором. Народилося ж воно не у сірій пустелі, а на добре підготовленому ґрунті, серед яскравого квітника, осяяного різнобарв'ям талановитих високохудожніх творів літератури, архітектури, мистецтва.

Таким чином, відкриття «Слова» було відкриттям давньоруської літератури, як виду художньої творчості, як мистецтва. Твір майже одразу широко використовується і стає джерелом натхнення для літе-

раторів (на першому етапі - перекладачів), при створенні посібників та підручників, залучається для практичного викладання, починає привертати пильну увагу дослідників-філологів.

Паралельно зміст твору використовується як додаткове джерело історичної інформації. Події, оспівані у ньому, співставляють з даними літописів та інших пам'яток, порівнюють, а у випадках наявності певних фактів, вводять їх у історичну літературу, як доброякісний фактаж. Вже у першому виданні 1800 року разом з текстом та перекладом містився і коментар, що був першою спробою такого характеру. М. Карамзін, який з самого початку захоплено відгукувався про художні якості пам'ятки, використовував її в своїй «Історії» як історичне джерело.

ИРОНИЧЕСКАЯ ПѢСНЬ

О

ПОХОДЪ НА ПОЛОВЦОВЪ

УДѢЛЬНАГО КНЯЗЯ НОВАГОРОДА-СѢВЕРСКАГО

ИГОРЯ СВЯТОСЛАВИЧА,

писанная

СТАРИННЫМЪ РУССКИМЪ ЯЗЫКОМЪ

ВЪ ИСХОДѢ XII СТОЛѢТІЯ

съ переложеніемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе.

МОСКВА

Въ Семацкой Типографіи,
1800.

Обкладинка видання 1800 р.

Фактично, у всій навчальній літературі гуманітарного спрямування в більшій чи меншій мірі приділено увагу «Слову». Пам'ятку перекладали на різні мови, вносячи її таким чином на міжнаціональний культурний рівень, використовували сюжет для створення оригінальних художніх творів, зрештою, її досліджували як філологи, так і історики. Досить сказати, що лише на сучасні білоруську, російську та українську мови твір налічує близько 150 перекладів. Задалеко неповними підрахунками «Слову» присвячено кілька десятків

монографій, близько тисячі наукових статей.³

Важко назвати ім'я дослідника, який би спеціалізувався на давньоруській історії або культурі і не торкався «Слова». Кращі сили слов'янського наукового світу впродовж двох століть прилучалися до словознавства. Здавалося б, така кількість досліджень мала б давно перерости у якість і призвести до всебічного і повного вивчення твору, вирішення, принаймні, більшості питань, що він містить. Але, на відміну від досить поширеної, особливо в публіцистиці, думки, цього не сталося. Справа тут не у кількості і не у якості наукових праць, а у надзвичайній складності «Слова», у самій долі його єдиного рукопису, що дійшов до перших видавців у частково спотвореному вигляді і загинув у пожежі 1812 року, залишивши цілі комплекси проблем текстуального характеру, з яких випливають і всі інші.

За час дослідження «Слова» вченими зроблено надзвичайно багато, а враховуючи його специфіку, слід постійно мати на увазі, що йдеться не лише про питання, безпосередньо пов'язані з ним, а ширше - про цілий рух у літературознавстві, лінгвістиці, історичних науках. На працях, присвячених «Слову», можна простежити зміну одних шкіл та напрямків іншими, показати розширення та поглиблення уявлень про літературу та мистецтво Київської Русі, про історичні події того часу, політичну та економічну обстановку XII століття, умови життя та побуту, рівень географічних знань і т.ін. З'явилася нова специфічна галузь наукових досліджень, що об'єднує фахівців різних дисциплін від астрономів та біологів до філологів та мистецтвознавців. Ця галузь дістала дещо умовну назву - словознавство.

Втім, ще залишається багато нез'ясованого і спірного. Це й локальні, суто лінгвістичні нюанси, тлумачення окремих лексем та конструкцій; це і переконливе читання малозрозумілих, «зіпсованих» фрагментів тексту, зрештою, - розкриття «темних» місць «Слова». (Рівень нашого сучасного розуміння і сприйняття деяких з таких місць перебуває у стадії вироблення підходів, котрі навіть не можна вважати версіями.) Це і важливі проблеми, у вирішенні яких, хоча і вже вироблені сталі критерії і підходи, а самі ці проблеми перебувають на рівні версій і гіпотез, все ж наукова думка не пристала до однозначних, остаточних висновків. Йдеться про авторство, час, місце⁴ і мету створення «Слова», мету самого походу, оспіваного у ньому.⁵ Дуже далекі від розв'язання і питання історико-географічного та військового характеру. Це, насамперед, кількість і склад військ, маршрут походу, місця битви та загибелі русичів, локалізація деяких географічних об'єктів.⁶

Неважко помітити, що дослідження «Слова» відбуваються у двох основних аспектах: філологічному та історичному. Ці тенденції прослідковувалися вже на початку XIX століття, хоча і тоді, і пізніше з'являлися праці, в яких ці підходи поєднувалися. Часто взагалі, об'єктивне розв'язання якогось питання і стає можливим лише при такому двоєдиному підході. Наприклад, саме від варіантів кон'єктури *ходи на-Ходина*, що, здавалося б, слід аналізувати суто філологічними методами (з позиції палеографії, ритміки, свфонії і т.ін.), залежить низка

питань історичних, в тому числі й такого кардинального як авторство «Слова». В цій ситуації висновок мовознавців обов'язково повинен узгоджуватися з комплексом історичної інформації, інакше дійдемо висновків, що будуть вступати у протиріччя з елементарною логікою. Ще приклад - ситуація з *Каніною-Каялою*. Остаточне розв'язання цього питання - виявлення явної помилки переписувача (коли текстально однозначно маємо «Каяла», а йдеться теж однозначно про «Каніну») - стало можливим лише завдяки даним історичної географії.⁷ Аналогічних прикладів можна навести десятки.

Як вже сказано вище, ціла низка невирішених питань «Слова» пов'язана з його складністю і з долею тексту оригіналу. Відомий дослідник Л.Дмитрів вказує ще на одну причину - відсутність цілісної, повної анотованої бібліографії.⁸ Це дійсно так. Сьогодні вже просто неможливо орієнтуватися у величезній кількості словознавчих праць, в більшості розпоросених по малотиражних збірниках, спеціальних журналах, рідкісних виданнях та раритетних на сьогодні книжках XIX століття. Слабкі поінформованість та знання історії конкретного питання часто призводять до дублювання зусиль, інколи - до «відкриття» давно відкритого. Але, думається, що і це не головна причина.

Анотована бібліографія, особливо тематична, справді допоможе орієнтуватися в літературі, дозволить в загальних рисах прослідкувати еволюцію дослідницької думки в часові. Але у той же час, повного, вичерпного уявлення про те чи інше питання, тенденції, гіпотезу, яке б базувалося не на переліку назв статей, хай і анотованих, а на їхньому аналізі, критиці, узагальнованих матеріалах, вона не дасть. У цьому легко переконатися, якщо торкнутися будь-якого конкретного питання. Дослідник обов'язково зіткнеться з десятками назв недоступних йому статей. Анотація ж (навіть якщо вона є) міститиме про певну працю 2-3 речення, написаних упорядником у суто констатуючій формі. При цьому залишаться поза увагою (виходячи зі специфіки бібліографічних видань) більшість джерел, якими користувався автор тієї праці, правомірність їхнього залучення і рівень коректності використання, система аргументації, логіка дослідження та викладу матеріалу. Тобто, об'єктивного і повного уявлення не буде. Намагання ж охопити всю літературу з окремого питання, з'ясування якого може і не бути центральним для дослідника, відверне його від конкретної мети, і часто є просто фізично неможливим. Все перелічене призводить до значних гальмувань у вивченні пам'ятки і в цілому - до затримки розвитку словознавства. Такі тенденції вже наявні.

І ось тут ми підійшли до головного - де ж вихід з існуючого становища? Вихід є, він давно вже вироблений наукою. Це створення праць, які б не лише фіксували наявність різних статей, а простежували тенденції, висловлені в них, підсумовували, а при можливості (це вже залежить від стадії розробки питання і фахового рівня автора) і оцінювали б, вказуючи на перспективність подальших розробок того чи іншого питання в тому чи іншому напрямку. Маємо на увазі історіографічні дослідження. На сьогодні не створено жодної історіографії, яка б була присвячена хоча б локальному, вузькому питанню

словознавства і охоплювала весь період дослідження пам'ятки. В літературознавстві існують частково історіографічного характеру досить ґрунтовні праці стосовно окремих проблем, що охоплюють певний хронологічний зріз.⁹ Частково до історіографічних можна віднести розвідки по розкриттю «темних» місць або кон'єктурним варіантам, де з конкретного приводу наводяться думки попередників, які займалися аналогічними питаннями. Містяться історіографічна інформація і у деяких інших працях (наприклад, у численних коментарях та примітках, що супроводжують тексти «Слова» або його переклади), але, оскільки їх завдання не полягає саме в історії вивчення якогось питання, їй відводиться мінімум уваги, і це вже є скоріше бібліографічним оглядом.

Певним виключенням є створені філологами окремі праці монографічного спрямування, в яких відносно глибоко охоплено й історію дослідження того чи іншого питання. Це цілі комплекси літератури, пов'язаної з авторством, жанровою проблематикою, перестановками у тексті та його автентичністю.

Таким чином, стосовно історіографічних праць по «Слову» у філологічному аспекті картина буде ледве задовільна - це якщо враховувати вихід у світ за останні десятиліття 6 томів «Словаря-справочника «Слова о полку Игореве»¹⁰ та відомого енциклопедичного довідника М.Булахова.¹¹ Недивлячись на високу інформативність зазначених видань спеціальних історіографічних матеріалів вони все ж не містять. І все це при тому, що взагалі переважна більшість праць по «Слову» відноситься до філологічної сфери, що й зрозуміло: тут маємо і давні традиції, і сталі школи, і тенденції, і, зрештою, специфічність самої природи пам'ятки. Ситуація ж з історіографічними дослідженнями «Слова» в історичному аспекті виглядає взагалі «землею незнамою».

Отже, слід визнати прикрий факт: історіографії «Слова» як цілісного, з конкретно визначеною метою дослідження будь-якого аспекту пам'ятки, не існує. Вагомою констатацією цього парадоксально-сумного становища є відсутність (!) позиції «Історіографія» у нещодавно виданій найавторитетнішою словознавчою інституцією у світі - «Пушкінським домом» - 5-ти томної «Енциклопедии «Слова о полку Игореве».¹²

Підсумовуючи, необхідно наголосити на актуальності виконання низки праць з історії дослідження окремих аспектів великого твору, а також, принаймні, - на постановці питання про створення узагальнюючої історіографії «Слова о полку Игоревім», яка б об'єктивно відбивала потужний рух дослідницької думки в усьому розмаїтті історичних та філологічних студій протягом останніх 200 років.

1. Курилов А.С. «Слово о полку Игореве» и русская историко-литературная мысль конца XVIII - начала XIX в. // «Слово о полку Игореве». Памятники литературы и искусства XI-XVII веков. - М., 1978. - С. 151-152.

2. Цит. за: Фомичев С.А. Пушкин Александр Сергеевич // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». - СПб., 1995. - Т. 4. - С. 194.

3. Гетманец М.Ф., Войнов С.С. Итоги и перспективы современного русского слововедения // Результаты и перспективы исследования «Слова о полку Игореве». - Тез. докл. науч. конф. - Сумы, 1988. - С. 6.

4. Охріменко П.П. Автор «Слова о полку Игоревім» як учасник описаної ним події // Проблеми хронології